

Міністерство освіти України

Криворізький державний педагогічний інститут

Українська мова:
питання системи і
функціонування

Кривий Ріг
1995

Усталені вислови у функції заголовка (на матеріалі публіцистики С. Єфремова)

Усталені вислови у публіцистиці Сергія Єфремова виконують широкі композиційні функції, зокрема це стосується вживання фразеологізмів у ролі заголовка, що виступає органічною частиною будь-якого тексту, одним із елементів структури статті.

Заголовок вбирає в себе найбільш істотні елементи наявної в тексті інформації. "Виступаючи як згустки думок і почуттів, фразеологізми-заголовки завоювали мало не монопольне право стисло формулювати основну думку твору, інтригувати читача, натякаючи на описуване."¹

У структурі заголовків-фразеологізмів спостерігається, з одного боку, тенденція до економії мовних засобів, а з другого - максимальне смислове навантаження. Тому усталені вислови у ролі заголовків мають яскраво виражені функціонально-стилістичні особливості, виконують, як правило, образно-характеризуючу, нормативно-стилістичну та економно-стилістичну функції.

В основі усталених висловів-заголовків у статтях Сергія Єфремова лежить найчастіше метафорична перифраза, насамперед з ономастичним компонентом. Асоціативні зв'язки дозволяють залучити використані автором ономастичні лексеми для образної характеристики тієї чи іншої особи (образно-характеризуюча функція). Наприклад, Апостол правди (Къ 50-льтію смерті Т.Г. Шевченко /1911/); Апостол правди і науки (На 13 роковини смерті Драгоманова /1908/); На ювілей Лиса Микити (Ювілей Суворіна /1911/); Апостол правди і любові (На смерть Л. Толстого /1911/); Змій-спокусник (Суворін і український театр /1912/); Мойсей українського народу (Роковини смерті І. Франка /1913/) тощо.

Можливість заміни деяких номінативів усталеним висловом є для Сергія Єфремова одним із шляхів усунення повтору якоїсь номінації одним із шляхів усунення повтору якоїсь номінації (нормативно-стилістична функція). Наприклад, Гарматне м'ясо

реакції (Духовенство на послугах у реакції /1913/); Аристократ духу (Ясній пам'яті М. Коцюбинського /1913/); Оборонець сіроми (М. Левицький /1905/); Жертва дводушності (До Гоголевого ювілею /1911/); Співець контрастів (До характеристики творчості І. Франка /1913/); Всесвітній попіхач (Становище преси /1917/); Живі тріски (Демобілізовані працівники /1918/); Джентельмен і його помічники (Більшовизм і об'єдинителі /1918/); Дикарі вищої культури (Погром у Львові /1918/) тощо.

Усталені вислови сприяють уникненню багатослівних описів там, де можна обійтися влучним і стилістично привабливим образним виразом (економно-стилістична функція). Наприклад, Дикі люде (Туристи на Шевченковій могилі /1912/); Фарбовані душі (Про лист томських студентів до Винниченка /1913/); Гнила дошка (Невдатні вибори до установчої Ради /1918/); Чадний вогонь (Про український шовінізм /1917/); Політичний маятник (Про професора Погодіна /1914/); Пропаща сила (До 40-ліття смерті А. Свидницького /1911/); Ведмежі танці (Ще про полеміку /1908/) тощо.

Особливістю структури статей Сергія Єфремова є використання подвійних заголовків (див. наведені приклади - Ж.К.), які у стилістичному плані становлять опозицію експресивний - нейтральний. Причому перший виступає домінуючим. Він, як бачимо, втрачає первісне та набуває нового, семантично переосмисленого значення. Наприклад, Мойсей українського народу (Роковини смерті І. Франка). Останній заголовок є нейтральним. Він констатує факт: минув рік після смерті І. Франка. Преший - експресивний, має метафоричне значення (уже із заголовка читач дізнається, що у статті йтиме мова про людину, яка стала провідником українського народу).

Особливо чітко протиставлення експресивний - нейтральний помітне у заголовках-приказках. Наприклад, Аби моє зверху (Полеміка Боугорського й Кістяківського про Драгоманова /1913/); Мов по писаному (Перші позначки більшовицької перемоги /1917/); Чужими руками (Надії на "возсоединение" /1918/); Сіль в оці (Українська справа і російський націоналізм /1917/); Шило в мішку (Ще раз про погром у Львові /1918/); На двох стільцях ("Русская мысль" про українство /1911/) тощо.

Експресивні усталені вислови-заголовки виступають

лейтмотивом статей, уточнюють, увиразнюють основну думку автора. Наприклад, основна думка "... не можна сидати на два стільці разом, - не можна, за "українофіла" себе виставляючи, виступати з проповіддю хрестового походу проти українства"³ чітко окреслена назвою-заголовком "На двох стільцях".

Деякі з усталених висловів у функції заголовка можна трактувати як індивідуально-авторські. Їх семантичні зміни зумовлюються:

а) усуненням деяких компонентів традиційного вислову. Наприклад, Вмер Данило!⁴ (пор.: "... така аргументація з зазначених причин скидається на відоме: "не вмер Данило - болячка задавила" (4, 141);

б) заміною деяких компонентів традиційного вислову. Наприклад, За трьома зайцями (4, 120) (пор.: "За двома зайцями біжиш, не спіймаєш жодного, а тут же за трьома спроба вганялись" (4, 122);

в) уведенням нових компонентів. Наприклад, Коли битись, то вже не миритись (3, 34); Щасливі, але без сорочки (3, 121) тощо.

Усталеним висловом-заголовком відповідає певна синтаксична форма. Констатуючим заголовкам - розповідне речення. Наприклад, Добре чорту в дуду грать (4, 144); До булави треба й голови (3, 80); Не варта шкурка вичинки (4, 165); Бідний думкою багатіс (4, 38); Не такий чорт страшний (4, 112) тощо. Інші мають характер поради, наказу, констатації, тому виступають у формі спонукального речення. Наприклад, Воду вари - вода й буде (3, 175); Не пий з криниці (4, 3) тощо.

Досить часто усталений вислів, взятий С. Єфремовим для заголовка тієї чи іншої статті, повторюється, вступає у синонімічні відношення. Наприклад, у статті "За кулаками світу не бачу" (4, 28): "Один такий жвавий суб'єкт в "Новомъ Времени" засудив був українську мову на вимирання. Він, бачте, переїхав Черніговщину, і цього йому було досить, щоб покликати до себе науку й її йменням знищити цілком українську мову. От на українській мові не тільки кулаків випробовує, але й зуби показує... орудував кулаччям над українською мовою ... так само заходжується ж кулаками коло тієї справи ... кулачним методом вже не заходжується коло української мови... так мене хлопці люблять, що за кулаками світу не бачу" (4, 29-30).

Широкі композиційні можливості мають у заголовках статей С. Єфремова усталені схеми, побудовані за аналогією до заголовків усної народної творчості, зокрема казок. Серед усталених схем-заголовків є такі види:

а) як + N ... (де N - номінація). Наприклад, Як баламутництво в самопізнання обернулося (3, 80); Як савенківці з богданівців у надмазепинців обернулись (3, 3); Як магістер із свого коня впав та на чужого пересів (3, 70); Як шукали правди присяжні (4, 122);

б) N₁ + або + N₂. Наприклад, Про визвольну ідею, або кому треба за баламутство подякувати (3, 70); Гармонійний парламент, або наука, як плавати навчитись (3, 113); Марні надії, або "один в полі не воїн" (4, 157);

в) N₁ + та (і) + N₂. Наприклад, Просвітлення і теплий кожух (3, 3); Право вибору та сусідські дзони (3, 21); Спокусливі картини й мачушина добрість (3, 11); Добрий нюх і родюча земля (3, 121); Далекі блискавиці і близький клопіт (3, 113) тощо.

Таким чином, постійне звертання Сергія Єфремова до використання усталених висловів та усталених схем у функції заголовків є свідченням того, що багата й колоритна фразеологія може чи не найкраще передати суть статті, зацікавити читача, є семантично вагомим і стилістично привабливим засобом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. - К., 1988. - С. 250.
2. Спис праць С.О. Єфремова// Записки історично-філологічного відділу. Кн. 2-3 (1920-1922). - К., 1923. - С. 48-92.
3. Єфремов С. За рік 1912-й. Статті, фейлетони, замітки. - К., 1913. - С. 70.
4. Єфремов С. З нашого життя. За рік 1913-й. Статті, фейлетони, замітки. - К., 1914.